

Johan den Hertog

Persoonlijkheden

Speuren naar een stille stem

Mijn fascinatie voor P.W.A. Cort van der Linden en de reconstructie van zijn werkwijze

Johan den Hertog promoveerde in 2007 op de politieke biografie van Cort van der Linden. In onderstaand artikel beschrijft hij zijn fascinatie voor deze liberale politicus, die van 1913 tot 1918 minister president was van Nederland.

Bij het overlijden van P.W.A. Cort van der Linden in 1935 benadrukten de kranten in de eerste plaats zijn rol als ‘redder van de Nederlandse neutraliteit’ tijdens de Eerste Wereldoorlog. Heel het land zou toen een ‘onbeperkt vertrouwen’ in hem hebben gehad. In de tweede plaats werd hij herinnerd als de ‘pacificator’, die met de grondwetsherziening van 1917 de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand bracht. Tegelijkertijd voerde hij de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht in en maakte hij het vrouwenkiesrecht constitutioneel mogelijk.

Deze grondwetsherziening van 1917 was voor Nederland een breekpunt, net als de Eerste Wereldoorlog. Samen markeren ze het definitieve einde van de ‘lange negentiende eeuw’. Het was een treurig einde voor Cort van der Linden. Hoogstpersoonlijk bevorderde hij deze omslag, maar tegen wil en dank. Hij had gehoopt met zijn wetgeving de negentiende eeuw een herkansing te geven, maar bleek uiteindelijk te hebben bijgedragen aan een nieuwe tijd. Daarin kwamen zijn negentiende-eeuwse waarden van harmonie en bedachtzame inzet voor de gemeenschap onder druk te staan.

Deze voorkeur voor negentiende-eeuwse waarden maakte Van der Linden niet eenzijdig behoudend. Hij erkende bijvoorbeeld de onvermijdelijkheid van democratisering en algemeen kiesrecht, maar deed er alles aan om dit te combineren met het goede van de traditionele politiek. Tot zijn grote ergernis zou de rol van massapolitiek, partijen en pakkende propagandaleuzen echter toenemen. De grondwetsherziening had er juist voor moeten zorgen dat de eenzijdige partijstrijd plaats zou

maken voor een vorm van democratie waarin het volk eminente personen selecteerde die met oog voor het gemeenschapsbelang het land bestuurden. Zijn binnenlandse werk werd zo een teleurstelling. 'Ik ben niet geslaagd', zo stelde hij dan ook aan het eind van zijn leven.¹

Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwamen de negentiende-eeuwse waarden natuurlijk helemaal onder druk te staan. Volgens Van der Linden draaide alles om loze propaganda en het nietsontziend nastreven van een vermeend eigenbelang. Niemand leek nog de plicht te voelen bedachtzaam de belangen van de wereldgemeenschap te dienen. Het was een desillusie voor Van der Linden, die altijd hoopte dat de uitwerking van het recht zorgde voor toenemende beschaving en samenwerking. Hij had zich dan ook veelvuldig ingezet voor het internationaal recht, maar nu stortte het hele negentiende-eeuwse juridische bouwwerk ineen.

Geschokt door deze ervaringen keek Cort van der Linden altijd verlangend terug naar de eeuw waarvan hij net iets meer dan de helft had meegemaakt. Hij werd in 1848 in Den Haag geboren. Zijn vader was Kamerlid en een persoonlijke vriend van Thorbecke. Het liberale gedachtegoed kreeg de jonge Van der Linden dus met de paplepel ingegoten. De rondborstige opstelling van zijn vader had hij echter niet in zich. Hij ontwikkelde zich tot een beschouwende denker met interesse in grootse vraagstukken over religie en rechtsfilosofie. Hij was hoogleraar in Groningen en korte tijd in Amsterdam, maar gelukkig werd hij niet in dit bestaan. De studenten klaagden over de vaagheid van zijn diepzinnige gedachtegoed. Volgens zijn student Pieter Jelles Troelstra, de latere SDAP-leider, was hij 'vrij sterk belast met Duitse filosofische duisterheden'. Bovendien deelden Van der Lindens collega-wetenschappers die mening. Het maakte hem een intellectuele eenling, die al bijna vijftig was toen hij de kans kreeg terug te keren naar zijn geliefde Den Haag. Snel daarna werd hij minister van Justitie, om na een periode in de Raad van State pas op 68-jarige leeftijd het premierschap aan te vatten.

Zelfs in Van der Lindens tijd als politicus werden zijn ideeën over capabele bestuurders die los van de partijen zouden regeren conform een hogere volkswil in de pers afgedaan als 'deftige zonderlingheden'. Daar kwam nog bij dat Van der Linden, met zijn zelfstandige opstelling boven de partijen, volgens sommigen het parlement buitenspel zette. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden werd die zelfstandige opstelling nog ver-

1 W. van Itallie-van Embden, 'Mr. P.W.A. Cort van der Linden' in: W. van Itallie-van Embden, *Sprekende portretten* (Leiden 1924) 62-73, aldaar 71.

P.W.A. Cort van der Linden.

sterkt. Voorstanders van zuiver parlementaire kabinetten (kabinetten die na overleg met de partijleiders werden samengesteld) noemden dat soms 'tyranniek' of 'dictatoriaal'. De gevoelswaarde van deze termen lag destijds nog wat genuanceerder dan nu, wat echter niets wegneemt van de scherpte waarmee het parlement hem vooral in 1917 en 1918 aanviel.

Des te opvallender is het dat Cort van der Linden na zijn premierschap is geëerd als een vader des vaderlands die met de grondwetsherziening eenheid en verzoening bracht. Hij staat zelfs afgebeeld op een raam dat ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in de Nieuwe Kerk in Amsterdam werd geplaatst in een pose die sterk doet denken aan Willem van Oranje. Jongere generaties liberalen juichten hem in het Interbellum toe en in 2002 riepen Eerste en Tweede Kamerleden hem zelfs uit tot de beste premier van de twintigste eeuw.

Alleen al door deze tegenstelling intrigeert de figuur Cort van der Linden. Wat te denken van een man die met zijn negentiende-eeuwse gedachtegoed de twintigste eeuw in goede banen wilde leiden, daar niet in slaagde, maar uiteindelijk toch zeer werd gewaardeerd, en wel om wetgeving die een heel andere uitwerking had dan hij zelf wenste? Fascinerend is verder de vraag hoe Van der Linden met zijn zelfstandige opstelling zijn resultaten boekte en zijn politieke invloed tot stand bracht. De politieke omstandigheden

speelden daarin natuurlijk een grote rol. Begin twintigste eeuw domineerde de tegenstelling tussen confessionele partijen en vrijzinnigen de politiek. Toen in 1913 de socialisten weigerden met de vrijzinnigen een regering te vormen, maakte deze tegenstelling een gewoon partijkabinet onmogelijk. Van der Linden werd premier van een extraparlamenteair kabinet. Dit leek een zwakke uitgangspositie. Toch overtuigde hij parlement en pers in 1913 dat hij buiten de partijen om een krachtig beleid zou voeren. Waar kwam dit vertrouwen in 1913 vandaan? En hoe wist hij ondanks het gebrek aan partijsteun zelfs de grootste tegenstelling in de politiek te overbruggen?

In de pers lag steeds weer de nadruk op zijn werkwijze. Vaak domineerden de woorden 'stil' en 'betoverend'. Al met zijn eerste Kameroptreden vestigde hij de overtuiging een krachtige premier te zijn. Hij ontketende zelfs lyrische persverslagen. 'Kalm, maar beslist, geen oogenblik uitdagend, doch zeer krachtig, rustig-langzaam, en met een solide, klare welsprekendheid, die sober maar indrukwekkend was, heeft de heer Cort van der Linden z'n politiek ontvouwd. Daar stond geen politicus, daar stond een staatsman in de ruime en goede beteekenis van 't woord'.² Toen de grondwetsherziening eenmaal rond was, werd daar nog een schepje bovenop gedaan. 'Hij is een uiterlijk-stille figuur, stil van houding, stil van gebaar en bovenal *stil van stem*. En dit maakt het auditorium óók stil. Er gaat, van dezen aristocraat des geestes die een en al welwillende voornaamheid schijnt en bijna steeds in geestelijk evenwicht zich houdt, iets uit als de invloed die een dorper ondervindt wanneer hij, in de woning van een groot heer, in diens tegenwoordigheid wordt gebracht'.³

Deze stilte ging verder dan uiterlijke verschijning. Stil was ook het kenmerk van zijn praktische politiek. Hij was niet iemand van vurige strijd op het scherp van de snede, en al helemaal niet in het licht van de schijnwerpers. De vroegere teruggetrokken beschouwende hoogleraar bleef de felle politieke strijd verafschuwen. Alleen met rustige, weloverwogen samenwerking zou hij politieke vraagstukken kunnen oplossen. Dit vereiste volgens hem inzicht in politieke verhoudingen. Daarnaast was het nodig belangen diplomatiek af te wegen om tot samenwerking te komen. En dat allemaal ten behoeve van harmonie, moraal en recht. Zoals gezegd, ook in de praktische politiek verloor hij de negentiende eeuw niet uit het oog.

Cort van der Linden stelt met deze opvattingen en werkwijze de historicus wel voor een probleem. Met zijn stille en beschouwende benadering

2 *De Telegraaf*, 11 december 1913, ochtendblad 1e blad.

3 *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1916, ochtendblad.

was hij niet iemand om met emoties te koop te lopen. Hartstocht liet een bedaagde liberaal niet in het publieke domein toe. Ondanks, of misschien wel mede door diepe persoonlijke tragiek, was Cort van der Linden in het publieke leven de evenwichtigheid zelve. Kalmte, geestelijke stabiliteit en bedachtzaamheid waren de hoogste waarden. De historicus vindt dan ook geen spetterende uitspraken, maar lange volzinnen. Hij vindt geen fel uitgevochten vetes, maar strijd binnenskamers. En Cort van der Linden wist maar al te goed dat dit alles maar beter niet op schrift kon staan, laat staan dat de eigen opvattingen in alle opwindning aan vrienden of vijanden geschreven konden worden.

Aan de historicus de taak de politieke invloed van deze stilte te traceren. Dat kan alleen aan de basis, bij de primaire documenten. Mijn fascinatie voor deze man is daarmee ook een fascinatie voor het reconstrueren van zijn gedachtegoed en werkwijze uit de losse brokken informatie die ons zijn overgeleverd, eerder door anderen dan door hemzelf. Kortom, een fascinatie voor bronnen.

De handige tovenaer en de historicus

Vlak na zijn aantreden als premier maakte Cort van der Linden er in de Tweede Kamer geen geheim van dat het openbare debat volgens hem nooit kon leiden tot de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Alleen in beslotenheid zouden de leidende politici tot overeenstemming komen. Een geheime staatscommissie moest daarom de onderwijsgelijkstelling voorbereiden. De premier hoopte dat de commissie, bestaande uit alle partijleiders en onderwijsspecialisten, als een soort voorparlement bedachtzaam en zonder de druk van leuzen en partijen het eigenlijke politieke werk kon doen. Uiteindelijk kwam er inderdaad een eensgezind voorstel, maar dit ging toch niet zo eenvoudig als de premier had gehoopt. Het was dus maar de vraag of het voorstel, dat de staatscommissie na kalm maar stevig beraad presenteerde, in het felle publieke licht van het openbaar debat in het parlement als een formaliteit tot wet kon worden verheven.

Voor de historicus lijkt het bijna een geluk. Van het openbare debat bestaan immers notulen, 'de Handelingen van de Tweede Kamer', een prachtig systematisch overzicht van alles wat in het parlement besproken werd. Toch worden ze vaak wat weggemoffeld en verpieteren ze in stoffige hoeken van bibliotheken. Heel verbazingwekkend is dat ook weer niet. 'De Handelingen' zijn op zijn zachtst gezegd wat omvangrijk, in het geval van de

grondwetsherziening van 1917 helemaal. Vele honderden pagina's praatten de Kamerleden vol. Toch liggen de gesproken woorden er tenminste wel. We lezen hoe Cort van der Linden verzoenend over onderwijs-gelijkstelling sprak richting confessionele partijen en vervolgens zijn best moest doen om een liberale uitbarsting van onrust te voorkomen. Het compromis van de staatscommissie haalde het dan ook niet. Uiteindelijk liet de katholieke leider Nolens weten dat hij de herziening niet zou steunen

Cort van der Linden.

zonder een nieuw regeringsvoorstel. Meteen had de premier zo'n nieuw voorstel paraat dat tot op de dag van vandaag het onderwijsartikel in de grondwet vormt.

Het is prettig dat de woorden voor ons klaar liggen die bij dit debat werden uitgesproken, maar de achterliggende politieke verhoudingen, de ambities van de Kamerleden, hun wijze van optreden, hun onderlinge samenwerking, dat alles moet de historicus nog met eigen interpretatie samenstellen. 'De Handelingen' zijn daarom een onmisbare en onderge-waardeerde basis voor onderzoek, maar wie wil weten hoe Cort van der Linden dit succes behaalde, moet toch zelf zijn conclusies trekken uit die woordenbrij. Gelukkig bieden tijdgenoten soms de helpende hand. Zo schreef de journalist Elout in het *Algemeen Handelsblad* over Van der Lindens nieuwe grondwetsvoorstel: 'Het had veel van afgesproken werk'. Het nieuwe voorstel dat de premier zo plotseling uit de hoge hoed toverde 'klopte bijzonder wel, in toon en inhoud, op het slot der rede van den heer Nolens'. De premier had het ware werk dus weer achter de schermen verricht. Het parlementaire debat was daar kennelijk niet geschikt voor.⁴

Toen de grondwetsherziening eenmaal rond was, ging ook het katholieke blad *De Tijd* in op deze werkwijze van de 'handige tovenaars' die het kabinet leidde. De conclusie was helder:

4 *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1916, ochtendblad, 1e blad.

‘Indien politiek de kunst der verwerkelijking van mogelijkheden is, het leiden en realiseeren van meeningen, die in andere verlangens worden opgelost, het schiften, schikken, geven en nemen met een voor de personen, partijen of verhoudingen, welke bij deze schikking betrokken zijn, bevredigend eindresultaat, dan mag men Minister Cort van der Linden een meester in die kunst noemen.’⁵

Op de rand van de oorlog

Het is opvallend dat de zelfstandige positie en stille werkwijze waarmee Cort van der Linden in de binnenlandse politiek tegenstellingen probeerde te overbruggen ook in de totaal andere context van de Eerste Wereldoorlog is terug te vinden. Nederland zat ingeklemd tussen de Engelsen en Fransen aan de ene kant en Duitsland aan de andere kant. Het zwakke Nederland zou alleen neutraal kunnen blijven als de Nederlandse regering de strijdende partijen ervan kon overtuigen dat het waardevol was om Nederland neutraal te laten.

Vanaf 1917 werd het twijfelachtig of dat zou lukken. Tot dan leverde Nederland voor Duitsland voordeel op omdat goederen naar het achterland werden getransporteerd, maar de Britten staken hier met hun blokkadepolitiek een stokje voor. Ondertussen kregen zij zelf wel Nederlandse producten. De Duitse legerleider Ludendorff besloot daarom neutrale schepen die naar Engeland voeren te torpederen. Tot overmaat van ramp strandden twee Duitse duikboten op de Nederlandse kust. De regering interneerde deze boten met een furieuze reactie van Ludendorff als gevolg. Hij dreigde Nederland aan te vallen als de boten niet werden vrijgegeven en de scheepvaart op Engeland niet werd stopgezet. Niet iedereen in Duitsland was echter overtuigd van deze harde opstelling. Vooral politici en diplomaten op het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn vreesden dat dit Nederland in de armen van Engeland zou drijven. Dat zou volgens hen te gevaarlijk zijn. In deze felle intern-Duitse strijd dreigde de politiek aan het kortste eind te trekken.

Cort van der Linden begreep dat het weinig zin had de politici openlijk te ondersteunen. Zo’n handelwijze zou Nederland bij Ludendorff in diskrediet brengen. Gelukkig had hij echter goed contact met Johannes Kriege, hoofd van de juridische afdeling op het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn. Kriege was geen diplomaat, maar een neutrale figuur die

5 *De Tijd*, 29 november 1916.

bovendien een goede verhouding had met Ludendorff. Deze stuurde Kriege zelfs persoonlijk naar Den Haag om Van der Linden diverse harde eisen te stellen zoals preventieve Duitse bezetting van een deel van Zeeland om een mogelijke Engelse aanval snel te kunnen keren. In zijn gesprek met de premier liet Kriege zulke oorlogsretoriek echter zo goed en zo kwaad als dat ging achterwege. Beide mannen zochten juist achter de schermen naar mogelijkheden om Ludendorff van zijn plannen te weerhouden. Het is een goed voorbeeld van Van der Lindens gave om de juiste contactpersonen te vinden.

Precies zoals het boeiend is om het stille overleg in de binnenlandse politiek te reconstrueren, geldt dat minstens zozeer voor het internationale overleg. De weerslag daarvan ligt vooral opgeborgen in eindeloze stapels dozen in de politieke archieven van de verschillende Ministeries van Buitenlandse Zaken. Met wat weldoordacht spitwerk komt Cort van der Linden daaruit tevoorschijn. Bijvoorbeeld bij de onderhandelingen met Kriege. De laatste stuurde een explosief overzicht van de onderhandelingen naar zijn politieke baas, waaruit Kriege's vertrouwen bleek in de Nederlandse wil neutraal te blijven. Ludendorff zou zijn aanvalsplannen echter niet lang in de ijskast laten wanneer er geen oplossing voor de gestrande duikboten kwam. Kriege en Cort van der Linden zochten die oplossing in 'onafhankelijke' internationale arbitrage. De instelling van zo'n arbitragecommissie was natuurlijk minstens zo explosief en dus hield Kriege de stukken daarvan maar liever onder zich. Jarenlang lagen ze in het archief, altijd zorgvuldig afgeschermd door de zegels die Kriege erop aanbracht. De historicus die op een archivaris kan afstappen met het verzoek de zegels te verbreken, heeft plezier in zijn werk.

Diplomatiek overleg met de oorlogvoerenden was echter niet genoeg om de neutraliteit te redden. Terwijl de internationale spanningen toenamen, stonden ook de verhoudingen in het kabinet onder druk. Koningin Wilhelma zorgde voor extra complicaties. Toen de geallieerden in maart 1918 alle Nederlandse schepen in Britse en Amerikaanse havens in beslag namen om Amerikaanse soldaten naar het front te kunnen overvaren, was zij woedend over deze 'schepenroof'. De zelfbewuste koningin kon zich dan ook goed vinden in een plan van haar minister van Marine Rambonnet om voortaan met konvooien naar Indië te varen om nieuwe inbeslagnames te voorkomen. Na eerdere aanvaringen met Wilhelmina zag Van der Linden in dat hij de vorstin beter niet weer voor het hoofd kon stoten. Aanvankelijk wilde hij Rambonnet dan ook wel zijn gang laten gaan, tot bleek hoe hoog

de Engelsen dit spel speelden. Toen draaide de premier bij.

Gelukkig is dit konvooiplan vervolgens niet uitgevoerd zonder nader overleg met Engeland door Loudon, de Minister van Buitenlandse Zaken. Het is later onomstotelijk bewezen dat het Britse *War Cabinet* heeft besloten alle konvooien aan te vallen waarvoor de geallieerden niet vooraf toetsing hadden gegeven. Zo'n aanval zou onvermijdelijk tot oorlog met Nederland hebben geleid. Wilhelmina was echter woedend over Loudons voorzichtige optreden, zo blijkt uit haar losse aantekeningen. 'Ernstig ontspoord. Verzoek om terug te komen op door mij goedgekeurden weg van flinke neutr[aliteit]. Culminatiepunt fouten Buit. Zaken. Buit. Z. ontslag'. Ook de premier kreeg ervan langs. 'Eerst voor, nu tegen', zo pende ze met onderstreping nog eens in een overzichtje neer.⁶ Met zulke slap beleid had de vorstin weinig op. Ze waardeerde alleen nog Rambonnet, die zijn ontslag aanbood. Daar moest de premier wel mee instemmen, ook al wilde het kabinet liever een weigering van dit ontslag. Rambonnets vertrek kon heel wat politieke problemen opleveren. Dit was zelfs de derde keer in drie maanden dat de koningin tegen het beleid van het kabinet in dreigde te gaan. Ook intern moest de premier dus geregeld aan de slag om de tegenstellingen te overbruggen. Uiteindelijk lukte dat toch. Rambonnet vertrok weliswaar, maar Loudon en het kabinet bleven aan.

Het is uitzonderlijk dat al deze spanningen nooit tot oorlog hebben geleid. Gemakkelijk is de neutraliteitshandhaving dan ook niet geweest. Op verschillende bloedstollende momenten was het zeer de vraag of Van der Lindens werkwijze het land kon redden. Alleen op basis van primaire bronnen is te achterhalen hoe dat uiteindelijk toch gelukt is. Het opsporen en interpreteren van deze bronnen is een van de mooie kanten van historisch onderzoek, maar tegelijkertijd ook gevaarlijk. Bronnenonderzoek mag nooit leiden tot verzamelwoede. Het staat in dienst van de geschiedschrijving. De historicus kan niet zonder, maar zo'n speurtocht in de bronnen mag nooit meer dan een onderdeel van die geschiedschrijving zijn.

6 KHA, archief koningin Wilhelmina, A50-XVI-54 nr. 6.